

OSKÁR ČEPAN

KRÁTKE FORMY PRÓZY

(Besednica, anekdota, humoreska
v 60. rokoch 19. storočia)

Uvoľnenie politického života po páde absolutizmu podnetne pôsobí i na rozvoj žurnalistiky. Vznikajú nové politické a literárne časopisy, rozširujú sa rady čitateľov. Nové ovzdušie nevyvoláva iba zmeny v organizačnej štruktúre časopisov, ale dotýka sa aj ich vnútornej skladby. V nejednom prípade i vyhranene konfesiónálne časopisy stávajú sa politickou tribúnou. Zvýšená aktivita slovenského meštianstva odráža sa v publicistike a hľadá si nové literárne formy.

Zásluhou J. M. Hurbana, V. Paulinyho-Tótha, Š. M. Daxnera, D. Licharda a J. Mallého-Dusarova dosahuje politický úvodník podstatne vyššiu úroveň, než mal v minulosti. Prestáva byť jednoduchým komentárom, zloženým zo správ krajových dopisovateľov, konfrontovaných so všeobecnými tézami národného politického programu. Nadväzujúc na tradíciu Lichardových porevolučných Slovenských novín (viedenských) úvodník stáva sa osou politických novín. Bezprostredne reaguje na aktuálne otázky politického života, vymaňuje sa z provinčných kritérií a prezieravejšie analyzuje vzťah národného programu k politickým prúdom v monarchii. Vysokú štylistickú a odbornú úroveň dosiahli najmä úvodníky Jána Mallého-Dusarova v Pešťbudínskych Vedomostiach a v Slovenských novinách (Bobulových). Podobne odborne sa vyhraňujú aj ostatné periodiká.

Popri politických rubrikách novín mení sa i koncepcia ich literárnych príspevkov. Zvýšenie počtu literárnych časopisov postupne odčerpáva z politickej tlače beletristické príspevky. Uprázdnené miesto zaberá vnútropolitické a zahraničnopolitické spravodajstvo, informácie zo spoločenského, hospodárskeho života krajov i hlavného mesta. Poézia a umelecká próza, ktorá kedysi z nedostatku iných publikačných možností bývala súčasťou novín, stráca tu svoje domovské právo. Nie však nadhlo. Verejná mienka a nátlak čitateľstva dožaduje sa nového riešenia náplne zábavno-beletristických rubrik časopisov. Ako provizórium, neraz ako ústupok vkusu čitateľov, publikujú sa na pokračovanie i preklady „žurnálových“ próz cudzích autorov.

Nie je náhodné, že práve v tomto období začína sa hojnejšie objavovať v novinách literárna črta, noveletka, arabeska, humoreska, anekdota a fejtón-besednica. Náhodné pokusy v tomto smere stávajú sa čoraz systematickejšími. Konjunktúra týchto krátkych, typicky novinových žánrov súvisí s novou koncepciou žurnalistiky. Krátke formy prózy, ktoré v minulosti žili na literárnej periférii, na rozhraní literatúry a žurnalistiky, získavajú teraz pevné miesto v hierarchii literárnych žánrov.

Právo na existenciu nezískavajú však priamo a razom. Zo začiatku musia

nevyhnutne prechádzať karanténym obdobím, v ktorom sa formuje a overuje ich literárny a spoločensko-funkčný charakter. V prvom rade, hoci i dočasne, slúžia výlučne spoločenskej zábave. Ale už v tomto funkčnom zaradení prediera sa do nich prvok, ktorý v podstatnej miere bude podmieňovať ich pravú náplň a formu. Týmto prvkom je humor. Paródia, satira a humor stali sa skúšobnými prostriedkami životaschopnosti krátkych literárnych žánrov. Treba v tom vidieť určujúci vplyv spoločenskej determinácie. Vysoký dobový kurz humoristických časopisov (Černokňažník, Ježibaba, Rarášek a i.) a humoru vôbec je výrazom spoločenskej kritickosti, zvýšeného záujmu o verejné, spoločensko-politické otázky, ktoré tak ako v minulosti, i teraz vzhľadom na byrokratickú cenzúru prenikali na verejnosť iba v šate humoru. Satira, paródia a humor dostali novú náplň najmä po politickom rozkole, v rámci boja konzervatívnej a liberálnej skupiny slovenského meštianstva.

Literárna črta, mozaika, arabeska, humoreska, besednica a iné krátke formy prózy vyrástli z okrajových žánrov klasicizmu a romantizmu. Ich predchodcami a v nejednom prípade i súčasníkmi boli básnické listy, cestopisné črty, obrázky, lístky z denníkov a literárne spomienky. Tradícia Hurbanových *Korytnických pohárikov* (Nitra IV, 1847) a *Prechádzok po považskom svete* (Nitra II, 1844) bola ešte živá. Záborského *Násmešné listy*, *Rozmluvy a Telegramy*, *Žihadlice*, *Kalendár drotára Fedora* a iné satiricko-humoristické práce sporadicky ešte stále zaplňali stránky politických a literárnych časopisov.

Prvé fejtóny-besednice, ktoré sa stali najvýraznejšou literárnou formou nového ruchu v žurnalistike na začiatku šesťdesiatych rokov, sú ešte syntézou spoločenských zpráv z krajov, historických a politických úvah s aktuálnym komentárom. Neraz sa v nich riešia kultúrne a vedecké otázky, najmä problémy filologické. Ale v prvom rade preniká v nich na povrch záujem o detaily života. Charakterizuje ich zintímnenie, zdôraznenie osobného pohľadu na podávanú tému. Samé redakcie vyžadujú od dopisovateľov tejto rubriky, aby používali formu listov, prípadne aby členili príspevky do dialógov. Zo začiatku nemožno ešte hovoriť o presnom vyhranení formy a obsahu krátkych žánrov. Mozaika, noveletka a arabeska sú takmer rovnoznačnými pojmami. Označujú krátku poviedku s vnútornou uvoľnenou skladbou i sujetom, ako ju používal najmä V. Pauliny-Tóth, M. Ferienčík a D. Bachát-Dumný. Je to skôr zárodočná, nerozvedená forma novely, v ktorej sa zvyčajne kontrastne strieda osobné stanovisko autora s reprodukciou dialógov, neosobná deskripcia s lyrizujúcimi partiami. Vsunuté verše majú tu neraz nahradiť nedostatok reálnej motivácie a vecného, epického pohľadu. Rozdrobenosť vnútornej stavby týchto žánrov, umožňujúca ľubovoľne vsunúť do textu aktuálny motív svedčí o tom, že atmosféra rozkladu poromantickej poviedky a novely bola vhodnou živnou pôdou konštituovania sa nových krátkych literárnych foriem.

Vedľa žánrov, ktoré vznikali ako dôsledok rozkladu tradičnej poviedky významnejšie miesto majú tie, ktoré vyvolal k životu rozvoj žurnalistiky. Črta, anekdota, humoreska a besednica-fejtón sú na pohľad menej literárne, sú menej závislé od dobových schém umeleckej prózy. Ich popularitu zvyšoval silný humoristický živel, ktorý postupne vytláčal romantický pátos. Krátke formy čoskoro vzbudili pozornosť čitateľov a literárnej verejnosti. Ich vývin bol živelný. Ale jeho prudkosť potvrdzuje, že si ich vynútil sám dynamickejší a diferencovanejší život. Krátke literárne formy obrodili žurnalistiku počnúc úvodníkmi a končiac zpravodajstvom z miest a dedín. Najmä rubrika Pod čiarou, besednica-

fejtkón oživila novinársko-zpravodajský štýl. Vytvorila voľnú tribúnu, ktorá bola schopná zachytiť zrýchlený pulz života vo všetkých jeho odvetviach a prejavoch. Obiduc balast literárnych schém mohla nájsť spoločného menovateľa, na základe ktorého sa zjednotila mozaika rôznorodých drobných faktov života a páličivých otázok verejnosti. Týmto zjednocovateľom i tu bol individuálny pohľad, postoj a jazyk autora, nezaťažený tradíciou a predpojatými kritériami hodnotenia skutočnosti.

Po publikovaní prvých „feuilletonov“ na začiatku druhého ročníka Pešťbudínskych Vedomostí (1862) rozvinula sa v týchto novinách debata. Bola vypísaná verejná súťaž na názov novej rubriky. Riešenie názvu nebolo však vždy len jazykovou záležitosťou. Súčasne s ním riešila sa i otázka náplne a „národného opodstatnenia“ žánru, ktorý kontrastoval so vžitými názormi na literatúru. Navrhované názvy: tobola, kráamec, vetín, všetín, zábavník, pugilár, cedidlo, obročnica, klebetnica, priadky, listok, lístočok, listúň, beseda, besedárňa a besednica vyjadrujú už istý moment spoločenskej objednávky, tlak širších čitateľských vrstiev na literárnu tvorbu v časopisoch. Obsah navrhovaných názvov svedčí, že hlasy verejnosti dožadovali sa zábavného, ľudového, demokratického charakteru novej rubriky. Požadovalo sa, aby náplň nového žánru bola aktuálna, zábavná, živá, humoristická, „literárno-spoločensko-klebetná“, t. j. i konvenčná podľa vzoru inojazyčných časopisov. Preto požiadavky verejnosti často zvädzali anonymných autorov besedníč k problematikej pseudoľudovosti, k módnjej sentimentálnosti a senzačnosti. Besednica sa zavše stávala útočiskom pochybných literárnych talentov.

V debate o názov rubriky vyskytli sa i silné puristické tendencie. Vystríhalo sa pred „zeurópštením“, „pofrancúzštením“, „slovotvorením“ bez ohľadu na „ducha reči“. Tieto a podobné prehnané obranné stanoviská a ohľady na „svoj-ráz“ jazyka neraz však skrývajú nedôveru konzervatívnych kruhov pred údajným sprofanizovaním jazyka a literatúry v dôsledku prenikania demokratických tendencií. O názov rubriky Besednica rozhodla porota, určená redakciou Pešťbudínskych Vedomostí: T. Červeň, K. Kuzmány, M. M. Hodža, J. Viktorin, D. Lichard, J. Záborský a M. Godra.

Diferenciačný proces v tomto smere pokračoval však ďalej. Čoraz nástojčivejšie sa ozývajú hlasy, požadujúce niečo zábavné „v suchopárnych časiach, kde politika a len politika zaujala všetky možné územia života“. Nejde vždy o požiadavku apolitickosti a únikovosti literatúry. Nastoľuje sa tu požiadavka rozmanitosti literárnych rubrič politických časopisov. Proti „duchamornej jednotvárnosti“ deklaruje sa právo na vtíp, humor a satiru ako osvedčené zbrane literárnej kritiky života. Vo všeobecnosti však pochybuje sa o tom, či sa „ostrý duch dišputácie“ hodí do rubriky, určenej pre besednicu. „Humor militans“, vhodný v boji proti národným nepriateľom nemal slúžiť ako polemická zbraň vo vlastných radoch. Otázka sa stala aktuálnou koncom šesťdesiatych rokov, keď prišlo k politickému rozkolu v radoch vedúcej slovenskej vrstvy a stĺpce novín sa začali zapíňať polemikami medzi „Starou“ a „Novou“ školou.

Nové videnie detailov života, ktoré rozpory podfarbovalo humoristicky, neostávalo nečinné. Bojovalo o svoje legálne miesto v literatúre. Hlasy, obraňujúce humor, neskrývali svoj kritický postoj voči názorom konzervatívnych „scholarov“, dogmatických abstraktných hegelianov a „špiritualisticky vyzíab-lych“ pedantov. Najpádnejším argumentom bol skutočný svet, skutočný život, materiálna podstata prírody — „jus naturis“: „Svetoobčan humor, páni, má

všade svoj domov a vyženú-li ho mrzutí mudrlanti z pod pannat svojich, nájde si on zaiste prístrešie svoje všade inde... Syna prírody dľa jus naturis súdiť musíte, páni, nie ale dľa kazuistiky, zrodivejšej sa v abstraktnom svete učených hláv.“ Tak sa začína jedna z typických dobových obhajob humoru. Anonymný autor ďalej dôvodí: „Humor má majesťat od svojej matky prírody, v celučkom svete má on svoj kurz, a kto vyháňa ho, alebo volat naň chce urputné: stoj!, kto karhá ho a pred súdy honí, tomu pohrozí Joviš svojím ambroziánskym hnevom... Pán prokurátor! Opytujete sa po pôvode môjho humoru! Chcíte rozumieť páni tejto otázke! Nejedná sa tu o pôvod in genere, lež len o pôvod in specie. A tiež nie tak a v tom zmysle, akoby snád' rozoberať sa mali všeliké učenia fyziologické, nie — lež ináč. Pánu prokurátorovi, znajte, nenie môj humor dost špiritualisticky vyziablym, on nachodí na ňom mäso a pohanstvo, skrátka materializmus. Nuž buď si, — priznám sa mu z vôle slobodnej, že kedysi vskutku miatli mi modzog následky lektúry Voltairov, Jean Jacquesov a iných, a že kedysi ako stratený syn medzi hegelánmi som blúdil a s nimi jediac lupiny, že nasiaknul som ako huba teóriami Molesotov, Darwinov atď...“ (Pešťbudínske Vedomosti VIII, 1868, č. 34). Slová z obhajoby na pomyselnom „súdnom“ procese proti humoru vystihujú ideové pramene a dobovú situáciu nového satirického a humoristického postoja ku skutočnosti. Humoristický pohľad, spojený s liberálnejšími názormi pomáhal rozvracať skostnatenú tradíciu, úzky konfesionalizmus a konzervatívne ideológie. Privádzal autorov na cestu, ktorá ako jedna z viacerých viedla k ideovému a literárnemu realizmu. Obrátenie ustáleného pomeru vecí a vzťahov v humoristickom obraze podčiarkovalo rozpor, disharmóniu medzi reálnymi, prirodzenými vzťahmi a spoločenskou či literárnou konvenciou. V humoristickom obraze svetlá i tiene verejného života dostávali nové proporcie. Humor rúcal zastaralé ideály a modly, preveroval a menil perspektívy vládnuceho svetonázoru, pranieroval chyby spoločenského života. Na literárnom pláne bol najúčinnnejším prostriedkom proti dobovej nemoci beletristiky — pseudoromantickému pátosu, sentimentálnemu súcitu a povrchnej folklórnej stylizácii faktov.

Zrýchlený rytmus života neovplyvnil iba žurnalistiku a krátke literárne formy. Urýchlil i vývin literárneho jazyka, zviazaného s novými žánrami. Z hľadiska predchádzajúcich názorov „nízke“ alebo „malicherné“ témy, na pohľad nepatrné problémy vyžadovali si osobitný jazykový výraz. Spisovný jazyk neprechádzal v tomto období už podstatnejšími zmenami. Ale slovník a skladba jazyka literatúry odrážala napätie, ktoré vznikalo medzi normou a hovorovým jazykom. Vývin jazyka, doteraz usmerňovaný úzkou vrstvou inteligencie dostáva sa pod vplyv nekontrolovateľných tendencií. Nedostatočná tradícia a nedostatok normotvorných prác umožňovali prenikať individuálnym názorom. Dobové jazykové polemiky sa však zhodne obracajú proti ľubovôli v terminológii, proti preberaniu cudzích slov a prežitkom humanistickej skladby. Najzávažnejšie zmeny v tomto čase odohrávajú sa práve v skladbe jazyka. Všeobecne sa pociťuje očividný rozpor medzi novým životným štýlom a zaužívanou syntaxou. Nie náhodou kritické hlasy objavujú sa práve na najslabšom mieste literárnej tradície, v žurnalistike. Napríklad besednica, nazvaná *Válečné zprávy* — ale pod čiarou komentuje vojensko-politické udalosti na západe slovami: „Myslíte, že vo vojne tejto len o prevahu dvoch národov jedná sa? Ide tu o veľké, do sociálneho života hlboko zasahujúce princípy. Porážka za porážkou triafa nielen armádu francúzsku, ale i vysokopanské obyčaje a zvyky. Čítajte len tie telegramy...

Už v tom štýle je i tempo; a tempo to je vám hlavná vec nielen v štylistike, ale i pri evolúciách vojenských“ (Národné noviny I, 1870, č. 67).

Nový postoj k jazyku vyžaduje si i vnútorná povaha krátkych prozaických foriem. V črte, anekdote a humoreske literatúra objavila a naučila sa ceníť si detail. V besednici, ktorá sa ohliadala i po českých, nemeckých, maďarských a francúzskych vzoroch (porovnaj *O Francúzskych feuilletonoch*, Slovenské noviny (Bobulove) VI, 1873, č. 127), začínajú sa radiť k sebe bez ohľadu na sujetové schémy rôznorodé detaily. V humoreske navzájom sa prevrátili vzťahy ľudí, ideí a vecí, i tie, ktoré sa dlho zdali nemeniteľné. Spoločenskú účinnosť zabezpečoval aktuálny obsah, zväčša úzko zviazaný s politickým a národnostným zápasom a kritikou vládnuceho systému.

Všetky tieto vlastnosti sa v plnej miere uplatnili v besednici-fejtóne. Najmä v tomto žánri sa ustálil nový postoj rozprávača k téme. Tematickú mnohotvárnosť tu totiž nezjednocuje objektivizovaný hrdina, ako je to v sujetových útvaroch prózy, ale autor-rozprávač alebo typ, v ktorého mene sa vyjadruje. Neskrývané osobný pohľad stojí v príkrej opozícii voči bežnej poviedke, ktorá nedokázala už objektívne zobrazit skutočnosť. Subjektívnosť, rozptyl i sústreďenosť pohľadu organizuje tu však vnútorný, syntetizujúci prvok. Je ním štylistický postup rozprávania. On zrovnáva na pohľad nezrovnateľné veci. On prekonáva príkry dualizmus medzi reálnymi jednotlivosťami a všeobecnými faktami. Princíp rozprávania rozvádza jednotlivosti vo všeobecné fakty a súčasne dovoľuje skonkrétnovať abstraktné pojmy.

Hlasy, ktoré sa dožadovali bezprostredného zobrazovania skutočnosti, neboli už ojedinelé. Vôľa po literatúre, zbavenej všetkých predsudkov, nachádza výraz v heslách „prostý sa spraviť“, alebo „prostosrdečnosť je prameňom všetkej genialnosti“. Literárna originalita vidí sa v „prežívaní hlasu svojho srdca“. Tieto tendencie výrazne vyjadruje besednica *Kunšt za tri dni originálnym spisovateľom sa stať* od autora, kryjúceho sa pseudonymom Inovský. Humoristicky prízvukuje, že ten, kto sa chce stať dobrým a originálnym spisovateľom, nič nového sa nemusí učiť, lež práve musí sa mnohému odučiť. Nič nepotrebuje skúsiť, iba niečo zabudnúť. „Vezmite niekoľko hárkov papiera a píšete tri dni, dňom za dňom, bez klamu a pokrytstva všetko, čo vám cez hlavu prechádza. Píšete, čo myslíte o sebe, o vašich ženách, o tureckej vojne, o súdnom dni, o vašich predstavách — a po uplynutí troch dní zadívate sa nad vašimi novými a neslýchanými myšlienkami“ (Slovenské noviny (Bobulove) I, 1868, č. 53). Tieto parodisticky nekonvenčné a v porovnaní s dobovou mienkou o poslaní literatúry priamo rúhavé slová odhaľujú názory literárneho podhubia, z ktorého vychádzali jednotlivé podnety k ďalšiemu vývinu. „Špatná bojajlivosť a zbabeľosť zdrža nás od myslenia, zdrža nás od činenia“ — hovorí sa na inom mieste. Súvis s politickou diferenciáciou slovenskej spoločnosti, s prenikaním slobodomyselných názorov je tu až príliš zrejmý. Ale národnostný boj a neustála potreba zomknutia síl potláčala tieto odstredivé, hoci i podnetné novátorské tendencie.

Krátke žánre prózy, najmä forma besednice naznačila v tomto období jednu zo schodných ciest ďalšieho vývinu prózy. Štylistický princíp rozprávania nadobúda zvýšené úlohy. Dostáva sa do samého stredu literárneho zobrazovania skutočnosti. Prechodne, najmä v humoristicky ladených črtách a besedniciach stal sa rovnocenným hrdinom literárneho obrazu.

Jazyk umeleckej prózy začína spoznávať a skúšať nové možnosti práve

v krátkych žánroch prózy. V prvých chvíľach je príliš sústredený na seba. Dobová charakteristika vtipne vystihuje túto situáciu „Feuilletonicus, vulgo Schönheit. Ex omnibus aliquid, ex toto nihil. O suchej kôrke vie i za tri hodiny rozprávať a preto sa vždy vadí s redaktorom, že mu pod čiarou málo miesta ostáva“ (Černokňažník 1866). Krátke formy prózy a humoristický pohľad na svet dožadovali sa uznania rovnoprávnosti. Bolo to v medziach zákonitostí vývinu literatúry, jej jazyka, a v zhode s tendenciami spoločenského života.